

До історії стародавнього виробництва

В.А. Ромашко

З ПРИВОДУ ПРИЗНАЧЕННЯ ТАК ЗВАНИХ «КІШОК»

Розглядається один із варіантів призначення рідкісних для зрубної культури знарядь із кістки, так званих «кішок».

К л ю ч о в і с л о в а: доба бронзи, зрубна культура, знаряддя, функція, кістка.

Матеріальний комплекс поселення Богуслав 1 у Середньому Присамар'ї, на якому виділено два культурно-хронологічні горизонти — зрубний (БМЗК) та зрубно-білозерський (ЗБК), містить значну кількість виробів з кістки, зокрема такі, що трапляються в пам'ятках пізнього бронзового віку Східної Європи дуже рідко. Тут ітиметься про знаряддя, яке в археологічній літературі традиційно називають чотиризубою «кішкою» (Качалова 1974, с. 9). На нього звернув нашу увагу О.П. Журавльов, який виявив артефакт у 2001 р., опрацьовуючи остеологічну колекцію зі святилища 1, дослідженого в 1986—1987 рр. (Ромашко 1993). Враховуючи те, що виріб, як і всі кістки тварин з пам'ятки, був маркований, його належність до верхнього стратиграфічного шару святилища, репрезентованого матеріалами ЗБК, не викликає сумнівів.

Знаряддя виготовлене з лівої таранної кістки свійського бика. Підрізкою металевим ножом передньої і задньої частин верхнього та нижнього країв кістки сформовані чотири загнуті всередину шипи, один з яких був зламаний у давнину. В центральній частині виробу, поміж шипами, є трапецієподібний виступ. Сліди додаткового шліфування та лискування відсутні. Розміри виробу визначені природною величиною таранної кістки тварини, з якої виготовлене знаряддя. Довжина 4,6 см, товщина в центральній частині 2,9 см, ширина по верхньому краю 2,6 см, по нижньому — 2,8 см (рис. 1, 1).

Аналогії богуславському знаряддю відомі тільки в пам'ятках зрубної культури: на поселенні Лук'янівка (рис. 1, 2) в басейні р. Оскол (Старо-

Оскольський район... 1941, с. 168, рис. 41; Качалова 1974, с. 9, рис. 5, 9) і похованні 1 кургану 1 Ново-Орловського могильника (рис. 1, 3) (Васильєв, Кузьміна, Семенова 1985, с. 87, рис. 3, 15). Незважаючи на деякі відмінності, приміром, наявність на лук'янівській «кішці» насічок на боках центрального виступу і наскрізного отвору в центрі екземпляра з Ново-Орловського могильника, ці аналогії можна вважати за абсолютні. Для виготовлення всіх трьох знарядь використаний той самий матеріал, усі вони виконані в єдиній манері — мають центральний трапецієподібний виступ і чотири загнуті всередину шипи.

Формально-типологічна і функціонально-типологічна подібність цих виробів безсумнівна. На думку А.Д. Пряхіна, до цього типу знарядь також доцільно долучити уламок з котловану 20 Мосоловського поселення (Пряхин 1996, с. 111, рис. 70, 5). Але цей виріб виготовлений з іншої кістки тварини, не має трапецієподібного виступу в центральній частині, його шипи відведені назовні, а не всередину (рис. 1, 4). Реконструкція його у вигляді Н-подібного у фас і напівовального в перетині предмета розглядається А.Д. Пряхіним як одна з можливих.

Відомі три доволі гіпотетичні думки щодо функціонального призначення цієї групи знарядь.

Першу висловили автори довоєнних розкопок Лук'янівського поселення і Н.К. Качалова ще при термінологічному визначенні знаряддя, яке за наявністю шипів було назване «кішка» (Старо-Оскольський район... 1941, с. 168; Качалова 1974, с. 9), ймовірно, за аналогією з сучасними металевими пристроями, призначеними для закидання мотузки на скелю, дерево, паркан чи для витягання з води різноманітних предметів — відер, сіток тощо.

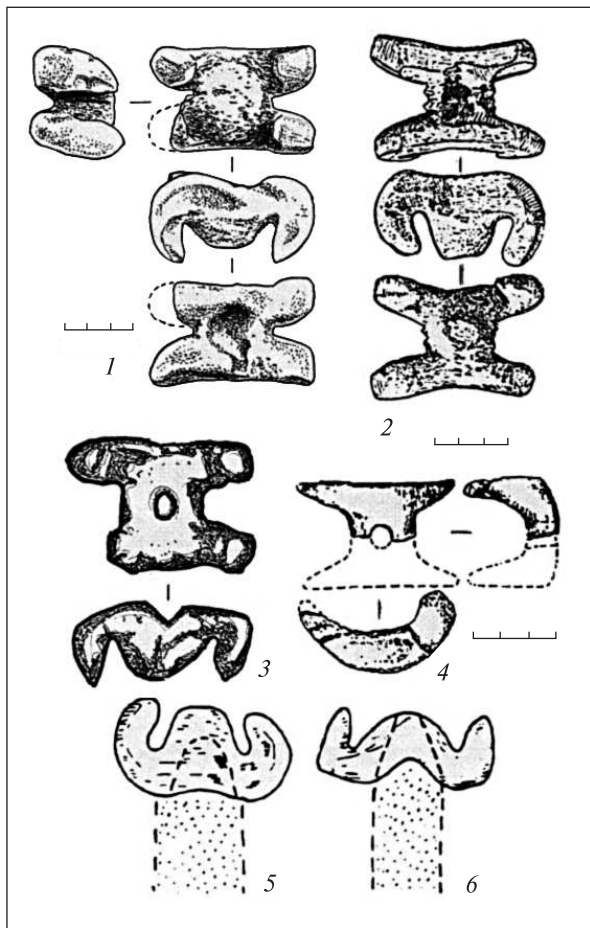

Рис. 1. Кістяні «кішки» з пам'яток пізнього бронзового віку: 1 — поселення Богуслав 1, святилище 1; 2 — поселення Лук'янівка (за: Качалова 1974); 3 — поховання 1 кургану 1 Ново-Орловського могильника (за: Васильєв, Кузьміна, Семенова 1985); 4 — котлован 20 Мосоловського поселення (за: Пряхин 1996); 5, 6 — реконструкція «жезлів» за лук'янівською (5) і новоорловською (6) «кішками» (за: Отрощенко 1993)

Натомість А.Д. Пряхін розглядає мосоловське, лук'янівське та новоорловське знаряддя як деталі збруї, призначеної для тренінгу коней (Пряхин 1996, с. 111). Однак здається, що ні лук'янівська, ні богуславська знахідки таким чином використовуватися не могли, оскільки не мають наскрізних отворів, які б дозволили з'єднати їх з вудилами, як це показано на світлині вудил середини II тис. до н. е., наведеній В.Б. Ковалевською (Ковалевская 1977, с. 56), на яку посилається автор.

Нарешті В.В. Отрощенко вважає, що ці знаряддя були наконечниками «жезлів» (рис. 1, 5, 6), тобто інсигніями влади (Отрощенко 1993, с. 103, рис. 2; 2002). Сприймаючи таку інтерпретацію як один з можливих варіантів, зауважимо, що лук'янівський, а тим паче богуславський екземпляри надійно з'єднати з руків'ям «жезла» навряд чи можна. Запропонована до-

слідником реконструкція системи кріплення лук'янівського «наконечника» (Отрощенко 1993, рис. 2, 1) не була б така переконлива, якби зображувала реальну, а не схематичну форму перетину таранної кістки. Йдеться про те, що її внутрішня поверхня має ввігнуту форму, через що товщина виробу в центральній частині становить близько 1,0 см. Відповідно, глибина втулки, про яку пише автор, не могла бути більша за 0,5–0,8 см, що недостатньо для насадки на руків'я «жезла». Окрім того, всі відомі нам «кішки» виготовлені досить грубо. Вирізані ножом поверхні зазвичай додатково не зашлифовані і не заполіровані, тож не відповідають ні сучасним, ні давнім уявленням про парадні атрибути влади — «клейноди». На екземплярах із Лук'янівського та Мосоловського поселень відмічені сліди спрацьованості та заліскованості, що підтверджує їхнє використання як знарядь.

Таким чином, слід визнати, що призначення «кішок» лишається нез'ясованим або, як зауважує В.В. Отрощенко, загадковим.

У пошуках відповіді на це запитання автор безрезультатно переглянув значний масив видань, присвячених народним промислам, а також консультувався з представниками різних професій, зокрема художниками і майстрами традиційного декоративно-вжиткового мис-

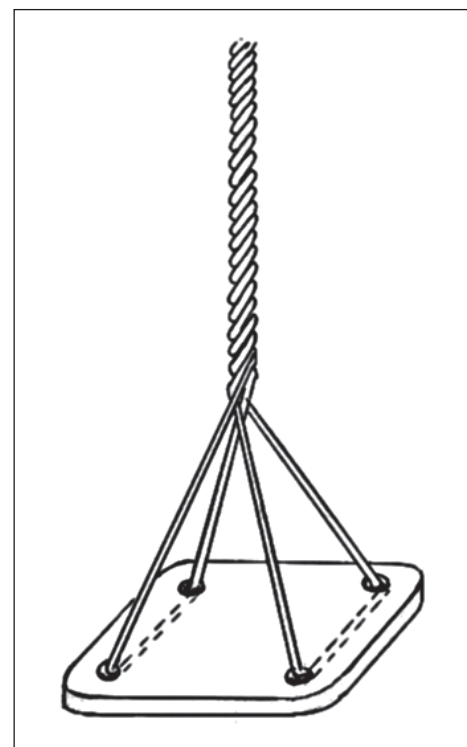

Рис. 2. Інструмент, який використовується в народних промислах для звивання шнурів та мотузок

тецтва. Зацікавленість викликали два запропонованих нами припущення.

Перше — «кішку» могли прикріплювати шипами догори до сволока приміщення або до жердини критого візка. На шипи накладали зашморги мотузок чи ременів, до яких підвішувалася дитяча колиска. До речі, привертає увагу те, що з трьох «кішок» дві зламані на шипах (рис. 1, 1, 3). Останнє свідчить, що головне навантаження при експлуатації знарядь припадало саме на шипи. Підвішена на петлях-зашморгах колиска полегшувала нагляд за дитиною, оскільки люльку можна було легко зняти і так само знову підвісити. Наявність у пам'ятках раннього бронзового віку Євразії моделей колісок і дитячих поховань, здійснених у плетених чи берестяних колісках (Соколова 1995; Ковалева 1998, с. 40—42, рис. 1, 2—4), дозволяє припустити, що їх використовували й зрубні племена.

Згідно другого припущення, «кішки» могли використовувати як інструмент для звивання мотузок або шнурів. Найпростіший пристрій, який використовується за цим призначенням і в наш час, являє собою прямокутну або квадратну дошку з чотирма наскрізними отворами по кутах (рис. 2). Звивання забезпечується наданням дошці обертового руху. Використання «кішок» таким чином цілком імовірне. В цьому випадку нитки із зашморгами на кінцях накидалися на шипи. Якщо погодитися з такою інтерпретацією, то ці знаряддя належали до інструментарію ремісників пізнього бронзового віку, які спеціалізувалися на обробці вовни і сировини рослинного походження. Доказом виготовлення звитих шнурів носіями зрубної культури є значна кількість глиняного посуду, орнаментованого їхніми відбитками.

Доводиться констатувати, що трасологічний аналіз не надає додаткової інформації щодо призначення «кішок». Як уже відмічалось, на поверхнях богуславського екземпляра відсутні будь-які сліди спрацьованості. Не прояснюють ситуацію і трасологічні дослідження лук'янівського зразка, здійснені В.В. Кілейниковим (Кілейников 1989, с. 119, 125).

Невизначеність функціональної належності знарядь, про які йдеться, не перечить висновкові про те, що за відносної їх нечисленності, вони були необхідним інструментом, який використовувався в господарстві і побуті племен пізнього бронзового віку. Варто зауважити, що пам'ятки, з яких походять кістяні чотиризубі «кішки», займають значну територію — від лісостепового Поволжя на сході до Подніпров'я на заході. Показово, що ці знаряддя використовувалися зрубними племенами протягом усього часу існування зрубної культурно-історичної спільноти. До богуславської знахідки комплекси, з яких вони походять, репрезентували виключно ранні етапи покровської зрубної культури (ПЗК). Матеріали Лук'янівського поселення Н.К. Качалова віднесла до першого періоду розвитку зрубної культури, за О.О. Кривцовою-Граковою (Качалова 1974, с. 11). Першим періодом зрубної культури лісостепового Поволжя визначений час курганів біля с. Ново-Орловка (Васильев, Кузьмина, Семенова 1985, с. 87). Наявність «кішки» в комплексі верхнього стратиграфічного шару святилища 1 на поселенні Богуслав 1 дозволяє припустити, що цими знаряддями користувалися до кінця другого періоду БМЗК і її трансформації в ЗБК, тобто вже в постзрубний час.

Васильев И.Б., Кузьмина О.В., Семенова А.П. Периодизация памятников срубной культуры лесостепного Поволжья // Срубная культурно-историческая общность (проблемы формирования и периодизации). — Куйбышев, 1985. — С. 60—94.

Качалова Н.К. Лукьяновское поселение и некоторые вопросы срубной культуры // АСГЭ. — 1974. — 16. — С. 5—18.

Кілейников В.В. Орудия труда Лукьяновского поселения эпохи поздней бронзы // Проблемы археологического изучения Доно-Волжской лесостепи. — Воронеж, 1989. — С. 119—126.

Ковалева И.Ф. Мир детства ямных племен Приднепровья // Проблемы археологии Поднiпров'я. — Днепропетровск, 1998. — С. 37—47.

Ковалевская В.Б. Конь и всадник (пути и судьбы). — М., 1977.

Отроценко В.В. Клейноды зрубного суспільства // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 101—109.

Отроценко В.В. Історія племен зрубної спільноти. — Рукопис дис. ... докт. істор. наук. — К., 2002.

Пряхин А.Д. Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы. — Воронеж, 1996. — Кн. 2.

Ромашко В.А. Святилища и жертвенники на поселениях срубной культуры Украины // Проблемы археологии Поднiпров'я. — Днепропетровск, 1993. — С. 79—91.

Соколова Л.А. Погребение в колыбели Окуневского могильника Уйбат // Археологические вести. — СПб., 1995. — С. 44—51.

Старо-Оскольский район // Археологические исследования в РСФСР в 1934—1936 гг. — М.; Л., 1941. — С. 164—169.

Надійшла 09.02.2010

В.А. Ромашко

К ВОПРОСУ О ПРЕДНАЗНАЧЕНИИ ТАК НАЗЫВАЕМЫХ «КОШЕК»

Из верхнего стратиграфического горизонта святилища 1 на поселении Богуслав 1 происходит изготовленное из таранной кости быка костяное орудие, традиционно называемое в литературе четырехзубой «кошкой». Аналогии находке из Богуслава известны исключительно в памятниках срубной культуры: на поселении Лукьяновка, в погребении 1 кургана 1 Ново-Орловского могильника и, возможно, в котловане 20 Мосоловского поселения.

В литературе известны три достаточно гипотетические точки зрения относительно предназначения этих орудий. Их рассматривают в качестве «кошки» — инструмента на конце веревки для зацепа, предмета конской упряжи и навершия «жезла» — инсигнии власти. Однако аргументация этих положений представляется недостаточной. Возможны еще как минимум два предположения, согласно которым «кошки» могли использоваться для подвешивания детской колыбели и как инструмент для изготовления шнуров и веревок.

Неопределенность назначения рассматриваемых орудий не противоречит выводу о том, что, при относительно немногочисленности, они были необходимым инструментом, который использовался в хозяйстве племенами позднего бронзового века. Достаточно отметить, что памятники, в которых найдены «кошки», занимают территорию от Поволжья на востоке до Поднепровья на западе. До богуславской находки все известные подобные изделия представляли ранние этапы срубной культуры. Присутствие «кошки» в комплексе верхнего стратиграфического горизонта святилища 1 (XIII—XI вв. до н. э.) позволяет констатировать, что эти орудия использовали до конца второго периода бережновско-маевской срубной культуры и ее трансформации в срубно-белозерскую культуру, т. е. уже в постсрубное время.

V.A. Romashko

TO THE ISSUE OF THE PURPOSE OF SO-CALLED «CATS»

From the upper stratigraphic horizon of the sanctuary 1 at Bohuslav settlement, comes a bone tool, traditionally called in the literature a four-tooth «cat», which is made of a talus bone of a bull. Analogies of the find from Bohuslav are known exclusively from the sites of Zrubna culture: from Lukyanivka settlement, from the tomb 1 in the barrow 1 at Novooolivka burial ground, and possibly from the foundation pit 20 at Mozolivka settlement.

In the literature there are three quite hypothetic points of view on the purpose of these tools. They are considered as «cats»: instruments on the endings of lashings for hooking, elements of horses harness, and «rod»-heads, insignia of power. However, argumentation of these theses appears to be not sufficient. At least two presumptions are also possible according to which «cats» could be used for hanging baby cradles or as tools for making cords and ropes.

Uncertainty as to the purpose of tools under the study does not contradict the conclusion that being relatively few they were indispensable instruments used in households by tribes of the Late Bronze Age. It should be noted that sites where «cats» were found are localized on the territory from the Volga River region in the east to the Dnipro River region in the west. Before the find at Bohuslav all the known such items represented the early stages of Zrubna culture. Discovery of a «cat» in the complex of the upper stratigraphic horizon of sanctuary 1 (13th—11th centuries BC) allows the author to state that these tools were used till the end of the second period of Berezhnivsko-Maivska Zrubna culture and its transformation into Zrubna-Bilozerska culture, i.e. into post-Zrubna culture period.